

Digitalt særtryk af

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 56

2017

FUND OG
FORSKNING

Bind 56 • 2017
DET KONGELIGE BIBLIOTEK • KØBENHAVN

FUND OG FORSKNING

Bind 56

2017

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 56
2017

With summaries

KØBENHAVN 2017
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 49.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 120.

© Forfatterne og Det Kgl. Bibliotek

Redaktion:

Jakob K. Meile

Artikler i *Fund og Forskning* gennemgår 'double blinded peer-review' for at kunne antages. Undtaget fra denne norm er dog artiklerne under 'Mindre bidrag', der typisk har debatterende eller samlingsoplysende karakter.

Trykt på Munken Premium Cream 13, 115 g
Dette papir overholder de i ISO 9706:1998
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: Bording ½
Printed in Livonia
Oplag: 200 eks.

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-147-3

ET DANSK-NORSK PROVINSTRYKKERI

Nye perspektiver på opprettelsen
av det første boktrykkeri i Norge

AF

ERNST BJERKE

Det knytter seg flere myter til opprettelsen av det første norske boktrykkeriet i Christiania. Det er således en ofte gjentatt sannhet at boktrykkerkunsten kom sent til Norge. Både Danmark og Sverige fikk sine første trykkerier allerede i inkunabeltiden, mens *Norge* fikk sitt i 1643 som et av de siste land i Europa. Videre hersker det bred enighet om at det er presten Christen Staphensøn Bang som mer eller mindre egenhendig fortjener æren for å ha bragt boktrykkerkunsten til Norge. Begge disse forestillingene er problematiske, og andre innfallsvinkler synes langt mer fruktbare. Trykkeriet bør snarere betraktes som et av de *tidligste* permanente *provinstrykkeriene* i Danmark-Norge, og det var i første rekke statsmakten – ikke en privatmann – som la til rette for opprettelsen.

Den første som har skrevet utførlig om etableringen av boktrykkerkunsten i Norge er C.A. Guldberg, i forbindelse med sekularfesten for boktrykkerkunsten i 1840.¹ Han hadde lite annet å støtte seg til enn de dengang kjente trykkes tittelblader, men i løpet av århundret kom flere nye kilder for dagen. Den grundigste redegjørelsen for etableringen av boktrykkerkunsten i Norge finnes fremdeles i O.A. Øverlands verk om *Den norske boktrykkerforening* fra 1909, og de fleste senere fremstillinger bygger i første eller annen hånd på Øverlands arbeid.² Også hos ham “tilkommer æren” for “at have skaffet ‘sortekunsten’ og dens

¹ C.A. Guldberg: “Beretning om om hvorledes Bogtrykkerkunsten naaede til og udbredtes i Norge”, *Beretning om Sekularfesten i Christiania den 24. Juni 1840 i Anledning af Bogtrykkerkunstens Opfindelse*, Christiania 1840.

² Hovedårsaken til dette er at Øverland siterer nokså omfattende fra domkapitlets uttrykte forhandlingsprotokoller (i Statsarkivet i Oslo), som er hovedkilden i spørsmål om etableringen av Christiania-trykkeriet. Disse protokollene siteres ellers ofte i annen hånd, etter J.C. Tellefsens avskrifter ved Nasjonalbiblioteket.

Ill. 1: Fantasifullt prospekt av Christiania på 1600-tallet. (Philippe le Bas: *Suede et Norvege*, Paris 1838)

første representant hid til landet” presten Bang.³ Olav Myre utgav i 1943 og 1945 to små bøker, under fellestittelen *Presten og Trykkeren*, som ytterligere styrket forestillingen om prestens personlige betydning. I samme genre faller Alf C. Melhus’ *Tyge Nielsson. Norges første boktrykker* (1943). Et hederlig unntak er Øystein Rians omfattende verk om *Sensuren i Danmark-Norge* (2014), som tvert imot vektlegger myndighetenes rolle i etableringen av trykkeriet. “Det vi vet”, skriver han, “er at det ikke kunne startes et trykkeri uten kongelig tillatelse, kongen sørget for å samle trykkerivirksomheten i København og gav ikke noe privilegium til et trykkeri i Norge før i 1643”.⁴

Innenfor en moderne, nasjonal kontekst er det nærliggende å sette opprettelsen av det første trykkeriet i Norge opp mot opprettelsen av trykkerier i Sverige og Danmark. Og sammenlignet med nabolandene ble boktrykkerkunsten virkelig etablert langt senere i Norge. Men Norge, Sverige og Danmark var ikke på denne tiden sammenlignbare størrelser. Norge eksisterte ikke som selvstendig politisk enhet, men var i praksis

³ O.A. Øverland: *Den norske bogtrykkerforening 1884-1909*, Kristiania 1909, s. 2.

⁴ Ø. Rian: *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*, Oslo 2014, s. 269.

en dansk provins. De første boktrykkeriene i Norge var således ikke norske i noen politisk forstand. De var norske bare på samme måte som for eksempel det samtidige trykkeriet i Aarhus var *jysk*. Det er derfor lite meningsfullt å sammenligne etableringen av boktrykkerkunsten i Norge med opprettelsen av de første trykkeriene i selvstendige stater som Danmark og Sverige.

Allerede i 1840 beklaget Guldberg at “vort Fædreneland var et af de sidste Lande i Europa, hvortil Gutenbergs Kunst blev utbredt”. I 1925 skrev Leiv Amundsen at “Norge er et av de land som boktrykkerkunsten senest nådde frem til”.⁵ Gerhard Munthe mente i 1994 at boktrykkerkunsten kom “sent, meget sent” til Norge, “sett i europeisk sammenheng”,⁶ og i 2011 presiserte Vilborg S. Hovet at “først i 1643 fekk Noreg eige boktrykkeri”.⁷ Men det var ikke Norge som fikk et boktrykkeri, det var *Christiania*. Som andre danske provinsboere hadde nordmennene tilgang til trykkeriene i København, og Christiania-trykkeriet fikk aldri noen nasjonal betydning. For borgerne i Bergen eller Trondhjem, Stavanger eller Christiansand, lå Københavns trykkerier fremdeles nærmest.

Opprettelsen av trykkeriet i Christiania inngikk ikke i en nasjonal kontekst i moderne forstand. Skal vi finne meningsfulle paralleller, er det de danske provinstrykkeriene vi må se nærmere på. Og som dansk-norsk provinstrykkeri må trykkeriet i Christiania betraktes som tidlig. Men også den danske forskningslitteraturen har en tendens til retrospektivt å forholde seg til den moderne nasjonalstatens utstrekning. Derfor er de norske trykkerienes historie og produksjon også utelatt fra verker som Erik Dals *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år* (1982) og Grethe Larsens omfattende bibliografi over *Danske provinstryk 1482-1830* (1994-2001). “Vi har”, skriver for eksempel Dal, “holdt os indenfor Danmarks nuværende grænser”.⁸ Heller ikke fra dansk side har det vært interesse for å se de norske trykkeriene under fellestiden under ett med de danske.

Riktignok er det trykt bøker Aarhus, Malmø, Nyborg, Ribe, Roskilde, Slesvig og Viborg allerede i første halvdel av 1500-tallet, men det er som regel tale om bøker trykt av omreisende boktrykkere.⁹ Bak disse

⁵ L. Amundsen: *De første boktrykkere i Norge 1643-1654. Katalog over Universitetsbibliotekets utstilling*, Oslo 2005, s. 3.

⁶ G. Munthe: “En vårflom av ord”, *Bok og bibliotek* 61, Oslo 1994, s. 21.

⁷ V.S. Hovet: *Den illustrerte boka. Historia om norsk bokillustrasjon*, Oslo 2011, s. 36.

⁸ E. Dal: *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år*, 1982, s. 159.

⁹ L. Nielsen: *Den danske bog. Forsøg til en dansk boghistorie fra den ældste tid til nutiden*, 1941, s. 34; Dal 1982, s. 20ff.

Ill. 2: Biskop Henning Stockfleth. Maleri i Oslo domkirke. (Foto ved forfatteren)

omreisende trykkerne er det, som Dal påpeker, dog “meget klare mønster”. De fleste av deres bøker er utgitt i stiftsbyer, “og til domkirkerne knytter der seg foruden et kleresi også gerne en skole”.¹⁰ Mot slutten av århundret konsentreres den danske bokproduksjonen imidlertid i København, til den grad at København-boktrykkeren Lorentz Benedicht i 1565 – i alle fall i navnet – fikk privilegium og enerett på all boktrykkervirksomhet i riket.¹¹ Først på 1600-tallet etableres det faste boktrykkerier i provinsen – i Aarhus (1617), Helsingør (1606), Sorø (1641) og Odense (1685),¹² samt altså i Christiania (1643). Sånn sett plasserer Christiania-trykkeriet seg midt i, og som del av den første bølgen med faste provinstrykkerier i helstaten.

Ensrettingen av tanke- og troslivet som kjennetegner den danske staten i denne perioden forutsatte en total kontroll med rikenes bokvesen. Dette gjaldt begrensninger på bokimporten og en streng og sentralisert forhåndssensur, men også en gjennomregulering av bokproduksjonen ved hjelp av privilegier. “Bøker i den danske kongens statsområde skulle gis ut under kontroll av myndighetene, og med Københavns universitet

¹⁰ Dal 1982, s. 23.

¹¹ Nielsen 1941, s. 54.

¹² Dal 1982, s. 30.

som sensororgan”, påpeker Rian.¹³ Denne ensrettingen ble ledsaget av en sterk sentraliseringspolitikk. Rikenes administrasjon, høyere undervisningsvesen og bokproduksjon skulle i størst mulig grad samles i hovedstaden København, under kongemaktens direkte kontroll. At staten nettopp på 1640-tallet avvek fra dette prinsippet, at det ble opprettet et boktrykkeri i Christiania, var derfor villet politikk fra statsmaktens side. I det følgende skal vi undersøke nærmere hvorfor man akkurat ved dette tidspunktet tillot etableringen av et trykkeri i Norge og Christiania.

Christen Staphensøn Bang og Tyge Nielssøn

Når man leser seg opp på boktrykkerkunstens tidligste historie i Norge kan man lett få inntrykk av at det var én manns verk at det i 1643 ble opprettet et boktrykkeri i Christiania.¹⁴ Romedalspresten Christen Staphensøn Bang (ca. 1584-1678) bragte boktrykkerkunsten til landet, tilsynelatende på rent privat initiativ, for å la trykke sine egne, bindsterke skrifter – blant dem den store *Postilla catechetica* i åtte bind. Og det stemmer virkelig at København-boktrykkeren Tyge Nielssøn (f. ca. 1610) allerede da han først satte sine ben på norsk jord hadde en kontrakt med Bang, nettopp om å trykke et av hans arbeider. Det vi idag vet om disse forholdene skyldes helt og holdent et søksmål Tyge Nielssøn senere samme år reiste mot sin oppdragsgiver for å løsrive seg fra kontraktsforholdet.

I referatet fra rettsaken mellom Bang og Tyge Nielssøn, som ble avdekket ved midten av 1800-tallet, heter det at boktrykkeren hadde flyttet til Norge som følge av Bangs “Skriffvelse oc Anmodning, saavel som store Løffte med en Anseelig Summa Pending at komme hannem til Hjelp”, og det var “formedelst saadant Hrr Christens løffte” at han var “kommen Her til Landet med sit tryckeri, med bekostning og besværighed”.¹⁵ At det var nettopp Tyge Nielssøn som innfant seg som boktrykker i Christiania kan vi trolig takke Bang og hans personlige forbindelser for. Skjønt, Melhus tenker seg at kontakten kunne være opprettet via

¹³ Rian 2014, s. 271.

¹⁴ F.eks. A.C. Melhus: *Tyge Nielssøn. Norges første boktrykker*. Særtrykk av Norsk boktrykkerkalender, Oslo 1943; O. Myre: *Presten og trykkeren*, 1-2, Oslo 1942-1945; G. Munthe: “Boktrykkerkunsten kommer til Norge”, *Bok og bibliotek* 59, Oslo 1992; W.P. Sommerfeldt: “Fra Tyge Nielssøn til Emil Mostue”, *Boken om bøker* 6, Oslo 1944; G. Jacobsen: *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer 1640-1940*, Oslo 1983; Øverland 1909; Amundsen 1925.

¹⁵ Etter Myre, 2, 1943-1945, s. 95.

III. 3: Stattholder Hannibal Sehested.
(Det Kgl. Bibliotek)

stattholderen, Hannibal Sehested, som stod nær kretsen rundt Holger Rosenkrantz, hvis medlemmer tidligere hadde benyttet Tyge Nielssøns tjenester i København.¹⁶

Uansett var det statsmakten som nettopp ved dette tidspunktet, og ikke tidligere, tillot en boktrykker å etablere seg i Christiania. Tyge Nielssøn kunne ikke ha slått seg ned i Christiania som boktrykker uten at det var avklart med myndighetene, og han hadde neppe forlatt sin virksomhet i København dersom han ikke forestilte seg et større marked for sine tjenester enn som Bangs privattrykker. Det er med andre ord god grunn til å anta at det var flere interesserte aktører med i bildet da boktrykkerkunsten først kom til Norge.

Selv om Bang var velstående og en meget produktiv forfatter, og selv om det åpenbart var Bang som inviterte Tyge Nielssøn til landet, er det lite tilfredsstillende å forklare boktrykkerkunstens oppkomst i Norge med hans personlige initiativ alene. Bangs invitasjon kan ikke være sendt uten myndighetenes viten og vilje – og utsiktene til å trykke Bangs arbeider har neppe alene overbevist en boktrykker om at han ville finne tilstrekkelig med arbeid i Christiania. Ved å legge for mye vekt på Bangs rolle risikerer man å antyde at det var mangel på privat initiativ som gjorde at det ikke var kommet igang bokproduksjon i Norge før 1643.

¹⁶ Melhus 1943, s. 11.

“Gjennom hele dansketida”, påpeker Rian, “fastholdt myndighetene ordningen med at kongen måtte gi tillatelse til boktrykkervirksomhet”. Så sent som i trykkefrihetsforordningen av 1799 ble det fastslått at ingen kunne trykke bøker uten kongelig privilegium.¹⁷ Vi vet ikke minst derfor at Tyge Nielssøn allerede før han kom til Christiania må ha skaffet seg et slikt privilegium. Han omtales da også senere som “privilegeret Bogtrycker udi Christiania”.¹⁸ Den forvirring som har oppstått omkring dette privilegiet, og hvorvidt det ble utstedt før eller etter avreisen fra København, skyldes at Tyge Nielssøn kort etter at han kom til Christiania, i februar 1643, ansøkte stattholder Sehested – kongens svigersønn – om en utvidelse av privilegiet til også å gjelde skolebøker og almanakker. Stattholderen svarte at det skulle forholdes etter det kongelige misive i sakens anledning, men dette dokumentet, som må ha inneholdt bestemmelsene for Tyge Nielssøns privilegium, er ikke bevart.¹⁹ Det er altså hevet over enhver tvil at Tyge Nielssøn hadde fått et privilegium av en eller annen art allerede før han begynte virksomheten, men vi kjenner ikke vilkårene, utover at det – i alle fall opprinnelig – ikke omfattet skolebøker og almanakker.

Vi må følgelig trygt kunne anta at Christen Staphensøn Bang allerede hadde stattholderens – og dermed kongens – løfte om privilegium for en boktrykker da han inviterte Tyge Nielssøn til å slå seg ned i Norge. Stattholderen, som ifølge kildene var den som “Tryckeriets Privilegier aff Kong. Maj. haffuer forhverfuit”,²⁰ kunne også selv ha nytte av et boktrykkeri. Den ekspanderende statsadministrasjonen var avhengig av trykksaker, enten det var propagandaskrifter, lovtrykk, plakater eller skjemaer. Og blant Tyge Nielssøns til sammen bare syv kjente Christiania-trykk finner vi flere av offisiell karakter.²¹ Også Rian påpeker at Sehested “brukte trykkeriet til sitt formål med kunngjøringer og propaganda under Hannibalsfeiden (1643-1645)”,²² blant annet ved utgivelsen av *Aggershusiske Acter* (1644). Blant Tyge Nielssøns mange tapte trykk fra denne perioden må vi også regne de flyveblader Kjeld Stub i propagandaøyemed lot spre i Värmland og Dalarna.²³

¹⁷ Rian 2014, s. 289f.

¹⁸ Etter Myre, 2, 1943-1945, s. 106.

¹⁹ Myre, 2, 1943-1945, s. 107.

²⁰ Etter Melhus 1943, s. 13.

²¹ Se Myre, 2, 1943-1945, s. 110f.

²² Rian 2014, s. 290.

²³ L. Daae: “Kjeld Stub”, *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. udg., bd. 16, s. 525.

Christiania og byens gymnasium

Når vi først kjenner til kontrakten mellom Bang og Tyge Nielssøn, er det lett å overse andre forhold som åpenbart også har vært av betydning. Derfor er det instruktivt å se på hva tidligere historikere, som ikke kjente Bangs rolle, mente om saken. P.F. Suhm setter således trykkeriet i forbindelse med Katedralskolen. “Skolen i Christiania blev”, skriver han, “1636 forvandlet til et Gymnasium, og tre Professores der beskikkede ... Ved denne Leilighed er uden Tvivl Bogtrykkeriet opkommet i Christiania”.²⁴ Den norske historikeren Jens Christian Berg sluttet seg i 1821 til denne hypotesen. “En vigtig Sags Opkomst”, skriver han, “kan med Suhm sikkert antages, at Stiftelsen [= gymnaset] har befordret, nemlig Bogtrykkeriets”.²⁵ Også enkelte senere historikere har i forbigående merket seg gymnaset og dets betydning. I sin artikkel om Tyge Nielssøn i *Norsk biografisk leksikon* nevner Henrik Harboe også Christiania gymnasium, som “med sine tre professorer [kunne] varsle godt for byens litterære liv og nok også gi en boktrykker håp om beskjefteigelse i fremtiden”.²⁶

Når dette er sagt, kan også Christen Staphensøn Bang selv knyttes til skolemiljøet i Christiania. I sin *Christianiæ Stads Beskrivelse* fra 1651 (*Bibliotheca norvegica* I, 23) gir han den eneste samtidige beskrivelsen av Christiania gymnasium, og i sitt testament av 1649 etterlot han skolen tre kostbare filologiske oppslagsverker, hvorav ett fremdeles står i skolens bibliotek.²⁷ En del av sitt hovedverk *Postilla catechetica* (BN I, 19) har Bang dessuten utstyrt med dedikasjon til skolens og gymnasiets folk, blant andre Henningius Stochfledius, Trugillus Nicolai, Ambrosius Rhodius, Jessenus Matthiæ og Severinus Udbinæus.

Christiania ble anlagt av – og oppkalt etter – Christian 4. etter at det gamle Oslo brant til grunnen i 1624. Fra denne tiden av var det den nye byen Christiania, med sine beskjedne 3.000 innbyggere, snarere enn det gamle erkebispesetet Trondhjem eller den folkerike handels- og stiftsbyen Bergen, som ble Norges administrative sentrum og provinshovedstad. Også byens katedralskole ble begunstiget fremfor de andre stiftsbyenes ved tildeling av jordegods, slik at skolen i løpet av århundret

²⁴ P.F. Suhm: *Samlede Skrifter*, bd. 7, 1788-1799, s. 32.

²⁵ J.C. Berg: “Efterretninger om det af Kong Christian den Fjerde stiftede Gymnasium i Christiania, og sammes Lærere”, *Budstikken* 3, Christiania 1821, s. 378.

²⁶ H. Harboe: “Nielssøn, Tyge”, *Norsk biografisk leksikon*, bd. 10, Oslo 1949, s. 99.

²⁷ Et eksemplar av *Joh. Scapulae Lexicon graeco-latinum* (1600), in fol.

Ill. 4: Christen Staphensøn Bang. Tittelkobber til første bind av *Postilla catechetica* (Christiania 1650) med *auctoris effigies* til høyre. (Det Kgl. Bibliotek, Hielmstjerne 178a-c 4°)

ble en av de rikeste godseierne på Østlandet og den fremste av rikets latinskoler.

Tolv år etter at byen ble grunnlagt lot kongen dessuten opprette et gymnasium i tilknytning til Christiania katedralskole. Da opprettelsen i 1620 første gang ble behandlet i Riksrådet, var tanken å legge gymnasiet til Trondhjem.²⁸ Etter at Oslo brant og den nye provinshovedstaden Christiania ble anlagt fire år senere, falt det naturlig i stedet å legge gymnasiet dit.²⁹

Liksom initiativet til innkallingen av Tyge Nielsson synes å ha kommet fra Norge, meldte ønsket om et gymnasium i Christiania seg tilsynelatende første gang i byen selv. Allerede i 1625 ansøkte domkapitlet om at det måtte utnevnes en lektor i filosofi, slik det var tilfelle "*in gymnasiis danicis*".³⁰ Året etter fikk Peder Alfsson i oppgave å holde forelesninger i filosofi for katedralskolens elever, og omtalte seg selv i denne egenskap som lektor ved gymnasiet i Christiania. Han forlot imidlertid byen igjen før gymnasiet endelig ble offisielt grunnlagt i 1636. Disse lokale initiativene ville i begge tilfeller forblitt fruktløse om de ikke sammenfalt med statsmaktens interesser. Begge vitner de imidlertid om at det rundt skolen bestod et nokså stabilt og selvsikkert lærd miljø som ønsket fastere institusjonelle rammer. Et miljø som følte et behov for, og som anså seg selv verdig både et gymnasium og et trykkeri.

Det var ellers ikke med liten stolthet Christen Staphensøn Bang i 1651 omtalte den nye "Metropolis" Christiania og dens institusjoner, blant dem boktrykkeriet.³¹ Bang lovpriser "dend Nafnkundige oc Folckrige Ny Stad oc Meenighed CHRISTIANIA Som er Hofuedstad i Norge". Om innvånerne ikke var like "Rige oc Mættige udi disse udvortis Vertzlige Ting", fattes dem dog "intet udi de Aandelige gode Ting". Ikke minst hadde kongen nylig, forteller Bang, "funderit oc skicket et Gymnasium oc Høy-Skole udi denne eders By, udi hvilcken dend studerende Ungdomb flitteligen opdragis udi bogelige Konster".³²

Gymnasiet var nært forbundet med skolen, og det nye skolehuset som ble innviet i 1637 – samme år som gymnasiet kom i drift – skulle huse begge institusjoner under samme tak. Etter kongelig ordre hadde

²⁸ J.O. Andersen: *Holger Rosenkrantz den lærde*, 1896, s. 175.

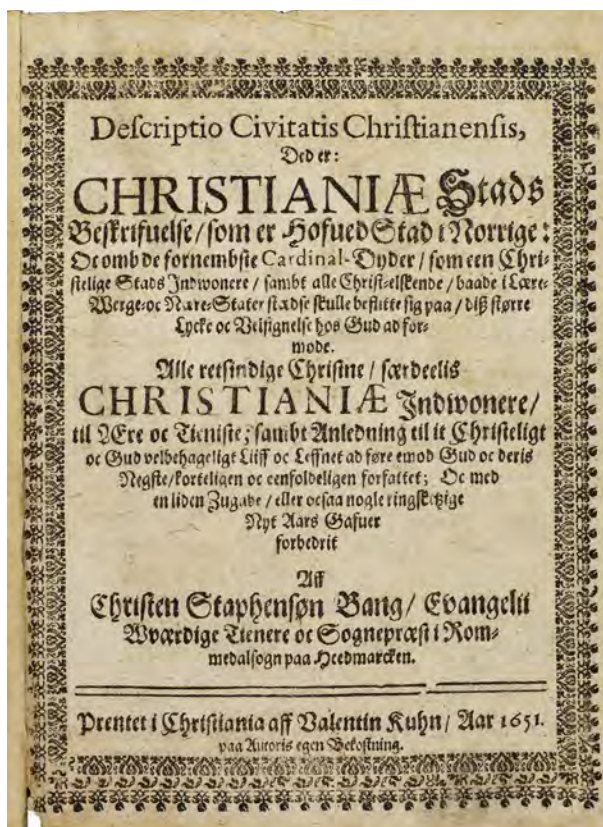
²⁹ E. Høigaard: *Oslo katedralskoles historie*, Oslo 1942, s. 68.

³⁰ Etter Høigaard 1942, s. 68.

³¹ C.S. Bang: *Descriptio civitatis christianiensis, ded er: Christianiæ stads beskrivelse*, Christiania 1651, s. 25.

³² Bang 1651, s. 17.

Ill. 5: Tittelblad til Christen Staphensøn Bangs *Descriptio Civitatis Christianensis*, Christiania 1651. (Det Kgl. Bibliotek)

gymnasiets auditorium adgang gjennom skoleværelset, og dets elever forble “under Skolens Disciplin”.³³

Ifølge fundasen av 25. oktober 1636 skulle gymnasiets hensikt være å “fremme og befordre Guds saliggjørende Ord udi vore Riger og Lande” for å motarbeide “Uskikkelighed” blant geistligheten.³⁴ Til dette behøvedes tre professorer: en i teologi, en i filosofi og en i fysikk. Christiania gymnasium skulle først og fremst bidra til at skolens disipler stilte sterkere når de reiste til København for å fullføre sine studier. Det skulle holdes offentlige disputaser månedlig, der også elevene ble pålagt å delta. På denne måten forsøkte man å skape et lite teologisk og filosofisk

³³ Høigård 1942, s. 69 og 81.

³⁴ Etter Høigård 1942, s. 70; Berg 1821.

institutt i Christiania, “en Middeltning imellem Skole og Academie”, som Nyerup kaller det.³⁵

Skolens rektor Jacob Rosted forstod i 1800 gymnasiets fundas dithen, at “det har været Kongens Hensigt, med Tiden at give dette Collegium en større Fuldkommenhed, og da at fritage dem, som deri havde studeret, fra at Rejse til Kjøbenhavn”.³⁶ Det er utvilsomt riktig, som Nyerup gjør, å skrive “denne Slutning paa hans Patriotismes Regning”.³⁷ Imidlertid betraktet man allerede i samtiden opprettelsen av gymnasiet som en særlig kongelig gunstbevisning. Noe tilsvarende, skrev Christen Staphensøn Bang i 1651, fantes ikke i andre norske byer, “ihuor mægtige oc præctige de end monne være udhvortis for Verden at ansee”.³⁸ Kongen hadde – slik man så det i Christiania – utpekt sin nye by til et lærdoms-sentrum i Norge, som sete for landets høyeste undervisningsinstitusjon.

Gymnasiet hadde samtidige motstykker i Odense, Ribe, Aarhus, Roskilde og Lund, og det er interessant å merke seg at sistnevnte etter freden i Roskilde faktisk dannet utgangspunkt for et nytt, *svensk* universitet. Man gjorde seg åpenbart tilsvarende håp i Christiania. Da stenderrepresentantene under kongehyllesten i 1661 androg om et norsk “Academi” for “gode Folkes Børn”, var det gymnasiet man hadde å bygge videre på. Istedet ble Christiania gymnasium, som de fleste andre gymnasiene, nedlagt på 1660-tallet. Deres virksomhet stred mot det nylig innførte eneveldets stadig mer aggressive sentraliseringspolitikk. All høyere utdanning skulle nå konsentreres i København, ved rikenes felles universitet.

Det var ikke uvanlig at lærdomssteder ble utstyrt med et boktrykkeri. Som ledd i organiseringen av reformasjonsbevegelsen i Danmark ble det i 1529 opprettet et evangelisk gymnasium i Malmø. Gymnasiet skulle være en slags presteskole for utdanning av reformatoriske lærere og predikanter, og til støtte for lærernes “agitatoriske og pædagogiske Arbejde” ble det også innkalt en boktrykker til byen.³⁹ Fra 1574 av holdt Københavns universitet seg med en egen universitetsboktrykker. Universitetsboktrykkeren hadde både en fast pensjon og skattelettelser, men etterhvert også andre begunstigelser som almanakkprivilegiet og enerett på trykking av forordninger, bekjentgjørelser og forordnede

³⁵ R. Nyerup: *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider*, bd. 3, 1804, s. 113.

³⁶ J. Rosted: *Indbydelses-Skrift*, Christiania 1800, s. 5.

³⁷ Nyerup, 3, 1804, s. 102.

³⁸ Bang 1651, s. 17.

³⁹ Nielsen 1941, s. 43.

skolebøker.⁴⁰ Odense fikk gymnasium i 1623, men trykkeri først i 1685, mens Århus – i Jylland – fikk både gymnasium og trykkeri i løpet av århundrets første halvdel, omtrent samtidig med Christiania.⁴¹ Vel så interessant i vår sammenheng, og nærmest i tid, er etableringen av akademiet og trykkeriet i Sorø.

I 1623 opprettet Christian 4. et “ridderligt Akademi” i tilknytning til den gamle kostskolen i Sorø. Opprettelsen av akademiet var samtidig med, og sprang ut av det samme pedagogiske reformarbeidet, ledet av Holger Rosenkrantz, som opprettelsen av gymnasiene.⁴² Til akademiet ble det knyttet en rekke berømte innen- og utenlandske lærde, og som lærd institusjon utgav akademiet disputaser og deklamasjoner, programmer, innbydelsesskrifter og lærde avhandlinger. Derfor fikk Sorø i 1641 et boktrykkeri med en fast akademiboktrykker, en “typographus academiae”.⁴³ Det er verdt å merke seg tidspunktet. I Christiania utvidet Christian 4. katedralskolen med et gymnasium i 1636, og i 1643, to år etter Sorø, fikk også Christiania – som lærdomssentrum – sitt eget boktrykkeri.

I kongens nyanlagte provinshovedstad skulle det finnes både et lærd gymnasium – en “Høy-Skole” i Christen Staphensøn Bangs ord – med lærde professorer, og et boktrykkeri som kunne stå til deres disposisjon. Om initiativet sprang ut av miljøet selv eller ikke er i noen grad uklart, men beslutningen var i begge tilfeller opp til statsmakten, som åpenbart må ha sett en nytte i å utstyre Norges nye administrasjons- og lærdomssentrum på denne måten.

Tyge Nielssøns virksomhet

Den som ved midten av 1800-tallet avdekket referatene fra rettsaken mellom Christen Staphensøn Bang og Tyge Nielssøn, og dermed Bangs andel i etableringen av Norges første boktrykkeri, var Johan Cornelius Tellefsen, amanuensis ved Universitetsbiblioteket i Christiania. Men også Tellefsen vektlegger gymnasiet, og spesielt dets teologiske lektor Niels Svendssøn Chronich. Tyge Nielssøn var, skriver han, også påvirket av gymnasiet, “saa at han i sted[et]. for at tænke paa Contrakti Opfyld[else]. paatog sig Arbeide for Chronich”. Dette arbeidet tok også i sin tid Jens Christian Berg til inntekt for at gymnasiet var sentralt for etableringen

⁴⁰ Nielsen 1941, s. 59.

⁴¹ Dal 1982, s. 36f.; Nyerup, 3, 1804, s. 112.

⁴² Andersen 1896, s. 175.

⁴³ Dal 1982, s. 38f.

av boktrykkerkunsten i Norge. “Thi den første Bog, man veed at være trykt her i Riget”, skriver han, “udkom i Christiania 1644, og har en af dens Lærere, M. Nils Svendsen [Chronich], til Forfatter”.⁴⁴

Christen Staphensøn Bang spilte, ikke minst fordi han stilte med kapitalen, uten tvil en avgjørende rolle. Men hans private initiativ forklarer ikke alene hvorfor myndighetene tillot etableringen av et trykkeri nettopp ved dette tidspunktet, og heller ikke hvorfor en utenlandsk boktrykker mente at det fantes et marked for hans virksomhet i Christiania. I disse spørsmålene er nok Suhm og Berg nærmere en tilfredsstillende forklaring. Dette fremgår ikke minst klart av ordlyden i Tyge Nielssøns egen ansøknings til stattholder Sehested om en utvidelse av sitt privilegium i Christiania. Denne utvidelsen av det opprinnelige privilegiet skulle gjelde “Almanacher efter denne elevationem polj saa och gemeene Schole-Bøgger at trøche”.⁴⁵ Tyge Nielssøn anførte i sakens anledning at bøker falt meget dyre i Norge. En almanakk kunne være så dyr som 10-12 skilling, og skolebøker kostet opp til fire ganger så mye i Christiania som i København.⁴⁶

Selv ønsket altså Tyge Nielssøn eksplisitt å knytte sin virksomhet nettopp til gymnasiet og skolen. Hans ønske om å forsyne skolen med lærebøker vitner om hvilket marked han så for seg ved flyttingen. Utgivelsen av almanakken lå siden 1636 til Københavns universitet, ved universitetsboktrykkeren.⁴⁷ Det er derfor nærliggende å tro at man håpet rettighetene til en særskilt *norsk* almanakk, etter Christianias polhøyde eller breddegrad (“efter denne elevationem polj”), på tilsvarende vis kunne tilfalle Christiania gymnasium og byens boktrykker. Det var også her man eventuelt ville finne den vitenskapelige kompetansen til å utarbeide en egen norsk almanakk. Det er heller ikke usannsynlig at Tyge Nielssøn har konsultert gymnasiets fysikkprofessor Ambrosius Rhodius i forbindelse med utgivelsen av almanakken. For, “hvad aarets formørkelser betræffer”, skriver Schrøter, “har T[tyge]. N[ielssøn]. hat en bedre kilde til sin disposition end den danske redaktør”.⁴⁸

Vi kjenner ikke detaljene i Tyge Nielssøns privilegium, men almanakken han trykte, for 1644, var – altså med unntak for formørkelsene – i

⁴⁴ Berg 1821, s. 378. Det dreier seg om *En Merkelig Vise om det yderste Dommedag* (BN I, 378).

⁴⁵ *Statholderskabets Extraktprotokol 1642-1650*, bd. 1, Kristiania 1903-1906, s. 50.

⁴⁶ Jacobsen 1983, s. 17.

⁴⁷ Sommerfeldt 1944, s. 8.

⁴⁸ J.F. Schrøter: “De ældste trykte almanakker og kalendarier i Norge”, *Boken om bøker*, bd. 1, Oslo 1926, s. 95.

Ill. 6: Tittelblad til Valentin Kuhns Donat-utgave, Christiania 1654. Boken ble trykt for elevene ved Christiania katedralskole. (Det Kgl. Bibliotek)

hovedsak et ettertrykk av den danske, for Københavns polhøyde.⁴⁹ Noen egen norsk almanakk ble det i alle fall ikke tale om. Og dersom han trykte skolebøker, med eller uten rett, er ingen lenger bevart. Uansett er det verdt å merke seg at Tyge Nielssøns ellers sparsommelig utstyrte trykkeri var vel forsynt med astronomiske spesialtyper – almanakken må med andre ord ha vært planlagt allerede før avreisen fra København.

Det står nokså klart at Tyge Nielssøn ønsket seg flere oppdragsgivere enn Christen Staphensøn Bang. Og det er dette som danner utgangs-

⁴⁹ Schrøter 1926, s. 94.

punkt for rettsaken dem imellom. “Det ville”, skriver Tellefsen, “neppe have manglet T[ylge]. N[ielssøn]. paa arbeide om han dristede sig til at sætte Contrakten med Bang tilside, og han vovede Spillet”.⁵⁰ Kontrakten med Bang hindret Tyge Nielssøn i å utføre arbeid for den krets som først og fremst ville kunne sikre ham utkomme som boktrykker i Christiania, nemlig kretsen rundt skolen og gymnasiet. Derfor stevnet han Bang for å ha brutt kontrakten ved ikke å ha skaffet ham tilstrekkelig papir. Tyge Nielssøn savnet, som Olav Myre påpeker, “albuerom og helt frie arbeidsforhold så lenge kontraktsforholdet med Bang hang over ham”.⁵¹

Den 11. mai 1644 falt kapitlets dom i Tyge Nielssøns disfavør, og boktrykkeren forlot byen kort tid etter. At utfallet ble som det ble, skyldtes nok ikke minst at Tyge Nielssøn i stedet for å konsentrere seg om utgivelsen av Bangs ortodokse teologiske skrifter hadde utgitt en bok av gymnasiets svermeriske lesemester Niels Chronich, som riktignok stod under stattholderens beskyttelse, men hadde sterke motstandere i domkapitlet.

Som følge av kapitlets dom kom Christen Staphensøn Bang i besittelse av Tyge Nielssøns boktrykkeri. Den 24. januar 1645 skrev Bang til kapitlet for å høre om det ville overta trykkeriet, eller om han kunne fremby det for salg til andre. Den 15. mars svarte kapitlet at Bang måtte avvente svar fra stattholderen, som var fraværende på grunn av krigsurolighetene. “Kapitlet”, forteller Ellefsen, “vilde nemlig ikke paa egen Haand beslutte Noget desangaaende, fordi det var Statholderen, som havde forhvervet Trykkeriets Privilegier af Kongen, hvilket udtrykkeligen bemærkes”.⁵² Det var stattholderen som hadde skaffet tilveie Tyge Nielssøns kongelige privilegium, og det var opp til ham, som kongens representant, ikke kapitlet eller Bang selv, å avgjøre om det kunne innkalles en ny boktrykker til Christiania.

Tyge Nielssøns etterfølgere

Christiania ble nå uten boktrykkeri i flere år. Og da en ny boktrykker endelig var på plass i 1647, skyldtes det helt og holdent myndighetene. Etableringen av et varig boktrykkeri i Christiania var det *domkapitlet* – med stattholderens medvirkning – som stod for. Sammen med biskopen var kapitlet også skolens og gymnasiets øverste foresatte på stedet, og

⁵⁰ Etter Myre, 2, 1943-1945, s. 92.

⁵¹ Myre, 2, 1943-1945, s. 108.

⁵² Etter Myre, 2, 1943-1945, s. 115. Statholderen hadde “Tryckeriets Privilegier aff Kong. Maj. ... forhverfuit” (etter Melhus 1943, s. 13).

har nok hatt deres interesser i tankene da et nytt trykkeri skulle etableres. Det var nemlig nære forbindelser mellom skolen og kapitlet. Da det i 1644 behandlet rettsaken mellom Bang og Tyge Nielsson, hadde faktisk samtlige av medlemmene bakgrunn fra skolemiljøet. Biskopen selv, Oluf Boesen, hadde vært rektor. Tidligere rektorer var også Trugels Nielsson og Henning Stockfleth, som dessuten hadde vært professor ved gymnasiet. I tillegg kom skolens daværende rektor Jesse Madsson og gymnasiets teologiske lesemester Niels Chronich.

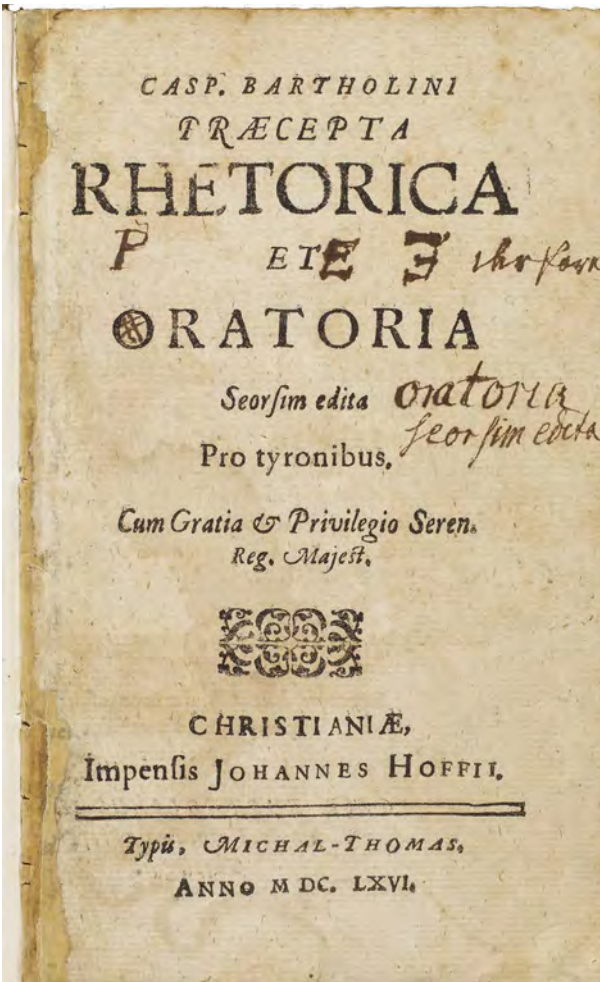
Høsten 1646 innledet domkapitlet forhandlinger med universitetsboktrykkeren Melchior Martzan i København. Og det er tydelig at øvrigheten, ved biskopen og kapitlet, nå trer inn der privat initiativ hadde mislyktes, for å sikre et nytt boktrykkeri en bestandigere tilværelse og boktrykkeren bedre betingelser enn dem Christen Staphensøn Bang hadde kunnet tilby. Det er neppe tilfeldig at forhandlingene ble innledet kort tid etter at Henning Stockfleth (ca. 1610-1664) ble utnevnt til biskop. Heller ikke at det var nettopp Martzan kapitlet henvendte seg til etter det mislykkede forsøket med Tyge Nielsson. Som universitetsboktrykker var Martzan den av Københavns boktrykkere som stod nærmest makten, og nærmest sensurmyndigheten, som nettopp lå til universitetet og dets professorer. Universitetsboktrykkeren nøt både kongens og universitetets særlige tillit, og til Christiania ville en filial av hans virksomhet bringe med seg en faglig og forretningsmessig tyngde, samt en nærmest offisiell status, som Tyge Nielssøns trykkeri hadde manglet.

Den 4. november erklærte kapitlet seg villig til å tilby Martzan et lån på 200 riksdaler til flyttingen, samt en årlig pensjon på 100 daler, dersom han ville sende et godt trykkeri med to dyktige boktrykkersvenner til Christiania allerede neste vår.⁵³ Denne gang stilte stiftsøvrigheten, ikke en privatperson, den nødvendige kapitalen til rådighet. Da det kom til stykket ble pensjonen fra kapitlet redusert til 30 riksdaler, mens resten skulle bekostes av stiftets øvrige geistlige.⁵⁴ Likevel viser dette at øvrigheten i Christiania tilla trykkeriet stor betydning og var villig til å betale for det.

I oktober 1648 ansøkte Martzan stattholder Sehested om tillatelse til å trykke skolebøker, lovbøker og "recessen", som han mente det var stor mangel på i Norge. I Sehesteds resolusjonsprotokoll er det notert at "Supplicationen schal tages need med til Danmark og der anholdis

⁵³ Amundsen 1925.

⁵⁴ Øverland 1909, s. 6.

Ill. 7: Tittelblad til Michel Thomessøns utgave av Caspar Bartholins *Præcepta Rhetorica et Oratoria*, Christiania 1666. (Det Kgl. Bibliotek, Hiemstjerne 2104 8°)

om fuldkommen resolution udaf Cantzeliet”.⁵⁵ Som Rian påpeker, var dette “altså noe som stattholderen ikke hadde myndighet til å avgjøre, selv ikke i Sehesteds dager”.⁵⁶ Saker som angikk boktrykkerprivilegier måtte avgjøres på høyeste hold, sentralt i København.

I 1650 solgte Martzan sin Christiania-filial til boktrykkeren Valentin Kuhn, som likeledes ble tilbudt en årlig pensjon på 30 daler.⁵⁷ Allerede

⁵⁵ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, 2, s. 159f.

⁵⁶ Rian 2014, s. 291.

⁵⁷ Amundsen 1925.

året etter henvendte Kuhn seg til kapitlet med bønn om å bli løst fra sine forpliktelser, fordi det ikke fantes nok arbeid for ham og hans to svenner til å livnære seg. Selv om kapitlet var villig til å innvilge Kuhns ansøking om å forlate byen, for “anden Steds sit Brød og Underholdning at søge”, var boktrykkeren bundet av en kontrakt med Christen Staphensøn Bang. Kuhn måtte derfor love “her paa Stedet at ville forblive, og først og særdeles Hr. Christens Arbeid at fuldfærdige og sig altid udi alle Maader skikkeligen at forholde”.⁵⁸ Arbeidet med Bangs bindsterke *Postilla catechetica* holdt ham i Christiania til han døde som et av de første ofre for det siste norske pestutbruddet i 1654.

Likesom tilfellet synes å ha vært ved innkallingen av Martzan i 1646, var det biskop Stockfleth, tidligere rektor og professor ved gymnasiet, som inviterte en ny boktrykker til byen fra København.⁵⁹ Michel Thomessøn fikk kongelig privilegium 26. juli 1656, i forbindelse med at Frederik 3. nettopp på denne tiden opphold seg på Akershus. Ifølge privilegiet måtte han “i Christiania holde et almindeligt Tykkeri”, med den betingelse ikke å trykke bøker “som i nogen Maade imod vores christelige Religion, Ordinantsen eller udgangne Forordninger kan imod være”.⁶⁰ Michel Thomessøn holdt selv trykkeriet gående frem mot 1690 – de siste tiårene med (tildels ulovlig) konkurranse fra Hans Hoff og Wilhelm Wedemann.⁶¹

Selv om de danske provinsene i løpet av 1600-tallet fikk en rekke faste trykkerier, gjenstod det to vesentlige vanskeligheter for provinsboktrykkerne: På den ene siden København-boktrykkernes omfattende privilegier og enerettigheter på lønnsomme trykksaker, på den annen kravet om forhåndssensur ved Københavns universitet. Dette gjaldt også for de første boktrykkerne i Christiania, og vanskeliggjorde virksomheten, spesielt den lange avstanden til hovedstaden tatt i betraktning. For Martzans Christiania-filial, som gjennom eieren hadde de beste forbindelser i København, var dette kanskje et mindre problem enn for andre, men selv ikke Martzan var fritatt fra ordningen. Før han kunne gå i gang med trykkingen av Christen Staphensøn Bangs *Postilla catechetica*, måtte han således først sikre seg bevilling med ti års enerett.⁶² Dernest måtte

⁵⁸ Etter Øverland 1909, s. 8.

⁵⁹ Øverland 1909, s. 11.

⁶⁰ Etter Øverland 1909, s. 10.

⁶¹ A. Eidsfeldt: “Til Trøcken befordret. Bøker trykt i Christiania på 1600-tallet”, *St. Hallvard. Illustrert tidsskrift for byhistorie, miljø og debatt*, 91, Oslo 2013, s. 33.

⁶² Øverland 1909, s. 7; Rian 2014, s. 290.

manuskriptet til de 9.000 sidene, som det het, *revideres* og godkjennes av professorene i København.⁶³

Da Martzans etterfølger, Valentin Kuhn, overtok Christiania-trykkeriet våren 1650, ble det pålagt ham ikke å trykke noe uten *biskopens* foregående samtykke, samt at et eksemplar av ethvert av hans trykk skulle tilstilles den geistlige øvrigheten. “Befalingen herom”, skriver Øverland, “udgik i strenge ordelag fra biskopens egen haand”.⁶⁴ Rian betrakter det som “uklart om dette delvis innebar en desentralisering av sensurmyndigheten fra København, eller om det var biskopen som skulle kontrollere at universitetssensuren ble respektert”.⁶⁵

Domkapitlets behandling av Kuhns ønske om å forlate byen samme høst synes å tale for at biskop Stockfleth faktisk forvaltet en lokal sensurmyndighet. Kuhn hadde overtrådt sensurbestemmelsene og innrømmet ifølge forhandlingsprotokollen selv “godvilligen sig herudi at have forsee, idet han mod sit Løfte haver trykket adskilligt og ikke haver ladet tilforn af Bispen *revideres* [min uthevning]”.⁶⁶ Dette kan vanskelig leses annerledes enn at det var biskopen selv som skulle revidere manuskripter før utgivelse i Christiania. Og i dette arbeidet kunne han formodentlig støtte seg til sine tidligere kolleger, gymnasiets lærde professorer.

Biskop Stockfleth benyttet selv trykkeriet til en rekke utgivelser, og hadde som tidligere nevnt selv vært både rektor og professor ved gymnasiet. Også før han ble biskop hadde han vært med på å behandle spørsmål om boktrykkeriet i domkapitlet, og det var han som i 1646 innkalte Martzan og ti år senere Michel Thomessøn til Christiania. Miljøet rundt kirken, skolen og gymnasiet, der biskop Stockfleth hadde den førende rollen, stod i et meget godt forhold til den verdslige makten. Biskopen hadde under hele sin embedstid Sehesteds særlige gunst, og om det i 1650, året før Sehesteds fall, virkelige ble innført en lokal sensurordning i Christiania, må det skyldes at biskopen selv, og det lærde miljøet rundt ham, hadde stattholderens og kongens tillit i den grad at man kunne avvike fra normal praksis.

“Gymnasiets Bogtrykker”

Når det gjelder Michel Thomessøn, synes forbindelsen til skolen og gymnasiet å ha vært helt eksplisitt. I litteraturen ser man ofte at han

⁶³ Rian 2014, s. 290.

⁶⁴ Øverland 1909, s. 7.

⁶⁵ Rian 2014, s. 291.

⁶⁶ Etter Øverland 1909, s. 8.

skal ha brukt tittelen “Gymnasiets Bogtrykker”,⁶⁷ en parallell tittel til universitetsboktrykkeren i København og akademiboktrykkeren i Sorø. Det har så langt ikke lyktes å finne noe samtidig belegg for denne påstanden, men den er plausibel, all den tid vi vet at domkapitlet på samme tid, den 7. mars 1654, utnevnte bokhandleren Hans Hoff til “scholæ og gymnasii privilegerede bogfører”.⁶⁸ Også Rian har festet seg ved denne forbindelsen mellom gymnas og trykkeri: “Michel Thomesen kalte seg ‘gymnasets boktrykker’, dvs. at han reklamerte med å være tilknyttet Kristiania katedralskole – en lokal variant av universitetsboktrykkeren i København”.⁶⁹ En slik utnevnelse må ha vært en lokal beslutning, fattet av domkapitlet selv, og viser om ikke annet at man i Christiania ønsket å etterligne forholdene ved andre lærdomssentre. Det utelukker naturligvis ikke at trykkeriet, også fra statsmaktens side, delvis hadde sin berettigelse nettopp i gymnasiet og dets lærde miljø.

Hvor lukrativ en utnevnelse til skolens og gymnasiets boktrykker eventuelt kan ha vært, er et annet spørsmål. En gjennomgang av skolens 1600-tallsregnskaper⁷⁰ viser at det er få bøker som kan ha blitt til som resultat av et slikt arrangement. Ensrettingen av undervisningsvesenet i Danmark og Norge, som tilslutt også medførte nedleggelsen av gymnasiet, gjorde nok at skolen oftest holdt seg med lærebøker trykt i København, likesom strenge privilegier på utbredte skolebøker formodentlig gjorde det vanskelig å ettertrykke denne typen litteratur i Norge.⁷¹ Fra 1656 hadde universitetsboktrykkeren i København enerett på de forordnede skolebøkene for Danmark og Norge.⁷² Noen lærebøker ser det likevel ut til at skolen – direkte eller indirekte – fikk trykt i Christiania.

Christiania katedralskoles elever, som stod i kirkens tjeneste, fikk dekket de fleste av sine fornødenheter over skolens regnskap. De fikk således også utdelt lærebøker av skolen, og for elevene i laveste klasse betød dette en ABC og en grunnleggende lærebok i latinsk grammatikk, en *Donatus*. For begge disse titlene regnskapsførte skolen innkjøp av 10-15 eksemplarer årlig. Det er ingen grunn til å tro at ABC-boken ikke ble trykt i byen, og hva gjelder den latinske grammatikken, står vi på sikrere grunn. Valentin Kuhn utgav nemlig i 1654 en *Donatus* i Christiania (BN I, 565), og det kan ikke herske noen tvil om at boken ble trykt nettopp

⁶⁷ Den tidligste kilden jeg har funnet for denne påstanden er Øverland 1909, s. 10.

⁶⁸ Rian 2014, s. 282.

⁶⁹ Rian 2014, s. 292.

⁷⁰ I Stiftsdireksjonens arkiv, Statsarkivet i Oslo.

⁷¹ Rian 2014, s. 292.

⁷² Nielsen 1941, s. 85.

for skolens elever. Både *Donatus* og ABC-boken kan være trykt i flere utgaver og betydelige opplag. Av ABC'en kjennes likevel ingen bevarte eksemplarer, av *Donatus* kun ett – i Det Kgl. Bibliotek i København.

Av lærebøkene som ble brukt i skolens høyere klasser kjenner vi idag bare én som er trykt i Christiania. I 1666 utgav forleggeren Hans Hoff, skolens og gymnasiets bokhandler, en utgave av professor Caspar Bartholins *Præcepta Rhetorica et Oratoria* (BN I, 24), trykt av Michel Thomessøn, gymnasiets boktrykker. Boken utkom første gang i København i 1625, og var en mye brukt skolebok i begge rikene.

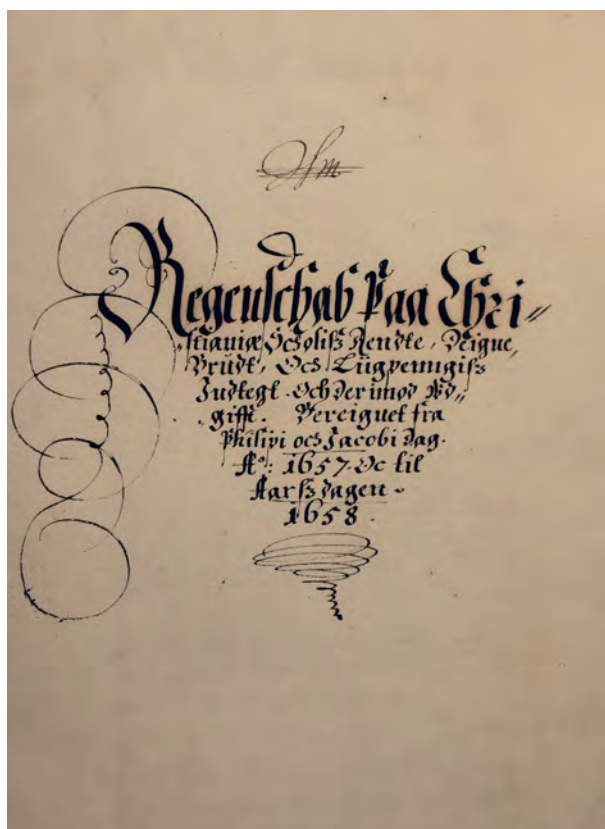
Om skolen og gymnasiet som sådan ikke nødvendigvis stod bak mange utgivelser, bestod det rundt skolen en lærd krets som benyttet seg av de muligheter boktrykkeriet gav. "Når Tyge Nielssøn, landets første boktrykker, kom til Norge nettopp i 1643", skriver Einar Høigård, "henger det ... for en del sammen med at det omkring gymnasiet i Christiania var skapt et litterært miljø som trengte en boktrykker".⁷³ Før Christiania ble anlagt, hadde skolen vært sentrum for den såkalte Oslohumanismen, med førende skikkelser som skolens rektor og senere biskop Jens Nielssøn, hans etterfølger Jacob Wolf og den lærde lesemester Hallvard Gunnarssøn. Oslohumanistene stod i tett forbindelse med kontinentet, og lot i stor utstrekning sine arbeider trykke i Rostock. Kretsens medlemmer bidro til å etablere Oslo, det senere Christiania, som et norsk kultursentrum, og deres arv levde i noen grad fremdeles videre i byen. Gymnasiets første professor, Peder Alfssøn, var således gift med en datter av Jacob Wolf, som igjen var Jens Nielssøns svigersønn.

Blant dem av skolens og gymnasiets folk som gjorde bruk av det nye trykkeriet er magister Niels Svendssøn Chronich, teologisk lesemester ved gymnasiet, allerede nevnt. På grunn av sin uortodokse teologi ble han nektet adgang til prekestolen, men i det nyanlagte boktrykkeriet fant han en ny talerstol for sine synspunkter. Allerede i 1643 lot han Tyge Nielssøn trykke *En Merkelig Vise om den yderste Dommedag* (BN I, 378), året etter fulgte *Aandelige Jule-Betænckning* (BN I, 78), i 1649 *Tre Aandelige Sange* trykt hos Martzan (BN I, 78) og i 1651 *Troens Erindring og Prøfuelse* trykt av Valentin Kuhn (BN I, 78f.).

Henning Stockfleth, som vi har truffet som rektor ved Katedralskolen, siden professor i logikk og metafysikk ved gymnasiet og biskop i Christiania, utgav tre likprekener henholdsvis hos Martzan, Kuhn og Michel Thommessøn (alle BN I, 353), og skolens rektor Trugels Niels-

⁷³ Høigård 1942, s. 78.

Ill. 8: Christiania katedralskoles regnskap for regnskapsåret 1657-1658. Statsarkivet i Oslo. (Foto ved forfatteren)

søn lot i 1648 Martzan trykke et latinsk hyllestidikt – *Salve Norigum* – til Frederik 3. (BN I, 589).

Gymnasiets lærde professor i fysikk, Ambrosius Rhodius, utgav i 1660 et skrift *Supra Visiones 1657 ... in Ditione Egrana Norigorum observatas* (BN I, 310), også det et dikt til Frederik 3., hos Michel Thomessøn, som året etter også utgav skolens tidligere rektor Niels Thomessøns kobberstukne rebusbok *Cestus sapphicus* (BN I, 366).⁷⁴ Christen Staphensøn Bang, som også hadde forbindelser med skolemiljøet, utgav 1650-1665 sin *Postilla catechetica* i åtte kvartbind (BN I, 15-23), i 1650 en *Threnologia* (BN I, 23), samt i 1651 *Descriptio civitatis Christianensis* (BN I, 23).

⁷⁴ Som *Cestus sapphicus* er flere andre Christiania-trykk fra denne tiden utstyrt med kobberstikk, tilsynelatende stukket i Norge. Om det fantes en kobberstikkspresse i byen, eller om disse stikkene ble trykt i København, er uavklart, men det er sannsynlig (se Eidsfeldt 2013, s. 38 og 42).

Vi må dessuten regne med et betydelig antall tapte titler og trykksaker, både bøker og aksidensarbeider. Lærebøker fra denne tiden er generelt ikke bevart i nevneverdig stort omfang, og i Christiania fantes det utover skolens intet større bibliotek som hadde mulighet til å ta vare på boktrykkernes produksjon. Det som eventuelt har vært å finne i skolens boksamling gikk tapt ved bybrannen i 1686.

Avslutning

Det synes klart at myndighetene, ved stattholder Hannibal Sehested, biskop Stockfleth og domkapitlet, samt Katedralskolen, Christiania gymnasium og dets menn spilte en ikke ubetydelig rolle for etableringen av boktrykkerkunsten i Norge, og at skolemiljøet fremfor alt fortjener bredere plass i fremstillingen av denne siden ved norsk bokhistorie enn det som hittil har vært tilfellet.

Christian 4. begunstiget sin nyanlagte by Christiania ikke bare med et gymnasium, men også med et kongelig privilegert boktrykkeri. Og det virker sannsynlig at etableringen av gymnasiet var den direkte foranledningen til at det første gang i 1643 ble gitt et boktrykkerprivilegium i Christiania. Et tilsvarende arrangement fantes i Århus, samt – riktignok i større skala – i Sorø, der Christian 4. nettopp på samme tid opprettet et adelig akademi og stilte et privilegert boktrykkeri til dets disposisjon. I dette perspektivet må trykkeriet i Christiania dessuten betraktes som tidlig. Bare tre andre danske provinsbyer fikk faste boktrykkerier før Christiania.

Hvorfor det nettopp ble Christiania som fikk det første boktrykkeriet i Norge er ikke umiddelbart opplagt. Både Bergen og Trondhjem er i dag kjent for sine lærde tradisjoner. Men Bergenshumanistenes virke var alt et tilbakelagt kapittel, og Trondhjems storhetstid som lærdomssentrum knyttet først og fremst til Det kongelige norske Videnskabers Selskab fra 1760. Rett nok hadde både Bergen og Trondhjem katedralskoler, men de fikk aldri gymnasier, og trykkerier fikk de først i 1721 og 1739. Kongens nyanlagte Christiania fikk forrang som administrasjons- og lærdomssentrum, og et trykkeri som støtte i begge egenskaper.

Samtidig er det klart at det i Christiania var en privatmann med tilknytning til skolemiljøet – og med sterk egeninteresse i saken – som tok initiativ til det praktiske arbeidet med å finne og invitere den første boktrykkeren til byen. Derfor ble Tyge Nielsson fanget mellom sine kontraktsforpliktelser overfor Christen Staphensøn Bang på den ene siden, og sitt ønske om å betjene en større kundekrets, først og fremst

knyttet til skolen og gymnasiet, på den annen. Denne blandingen av statlig og privat initiativ ble derfor lite vellykket, og resulterte i at trykkeriet ble nedlagt.

De neste boktrykkerne som slo seg ned i Christiania var ikke bare innehavere av et kongelig privilegium, de var innkalt og lønnet av det offentlige, ved domkapitlet. Det ble etter alt å dømme endog innført en ordning med lokal sensur, slik at trykkeriet i Christiania kunne unngå problemene forbundet med sensuren i det fjerntliggende København. Sensurmyndigheten ble lagt til biskopen, som ved denne tiden både var tidligere rektor og gymnasprofessor. Michel Thomessøn skal videre ha ført tittel av gymnasboktrykker, slik man i Sorø hadde akademiboktrykker og i København universitetsboktrykker. I det aller minste viser dette at man i Christiania, ved Norges høyeste lærdomsinstitusjon, ønsket å etterligne forholdene i København og Sorø.

Boktrykkeriet som ble etablert i Christiania på 1640-tallet skyldte ikke først og fremst Christen Staphensøn Bang sin tilværelse. Det oppstod i forbindelse med utbyggingen av undervisningsvesenet i de danske provinsbyene under Christian 4. Bang stod med sine personlige interesser og sin kapital i en stilling som tillot ham å sette myndighetenes politikk ut i livet. Hadde ikke myndighetene – både sentralt og lokalt – grepet inn og lagt til rette for virksomheten, og hadde ikke det lærde miljøet forankret i skolen og gymnasiet forsynt det med arbeid, hadde Christiania-trykkeriet opphørt allerede da Tyge Nielssøn forlot byen året etter.

BIBLIOGRAFI

- Amundsen, L.: *De første boktrykkere i Norge 1643-1654. Katalog over Universitetsbibliotekets utstilling*, Oslo 2005.
- Andersen, J.O.: *Holger Rosenkrantz den lærde*, 1896.
- Bang, C.S.: *Descriptio civitatis christianensis, ded er: Christianiæ stads beskrivelse, som er Hofued Stad i Norrige*, Christiania 1651.
- Berg, J.C.: Efterretninger om det af Kong Christian den Fjerde stiftede Gymnasium i Christiania, og sammes Lærere, *Budstikken*, 3, Christiania 1821.
- BN=*Bibliotheca Norvegica*
- Bibliotheca norvegica*, Hj. Pettersen (red.), 1-4, 1972-1974.
- Dal, E.: *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år*, 1982.
- Eidsfeldt, A.: Til Trøcken befordret. Bøger trykt i Christiania på 1600-tallet, *St. Hallvard. Illustrert tidsskrift for byhistorie, miljø og debatt*, 91, Oslo 2013.
- Guldberg, C.A.: [Beretning om om hvorledes Bogtrykkerkunsten naaede til og udbredtes i Norge], *Beretning om Sekularfesten i Christiania den 24. Juni 1840 i Anledning af Bogtrykkerkunstens Opfindelse*, Christiania 1840.
- Harboe, H.: Nielsson, Tyge, *Norsk biografisk leksikon*, 10, Oslo 1949.
- Hovet, V.S.: *Den illustrerte boka. Historia om norsk bokillustrasjon*, Oslo 2011.
- Høigaard, E.: *Oslo katedralskoles historie*, Oslo 1942.
- Jacobsen, G.: *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer 1640-1940*, Oslo 1983.
- Larsen, G.: *Danske provinstryk*, 1-6, 1994-2001.
- Melhus, A.C.: *Tyge Nielsson. Norges første boktrykker*. Særtrykk av Norsk boktrykkerkalender, Oslo 1943.
- Munthe, G.: Boktrykkerkunsten kommer til Norge, *Bok og bibliotek*, 59, Oslo 1992.
- Munthe, G.: En vårflom av ord, *Bok og bibliotek*, 61, Oslo 1994.
- Myre, O.: *Presten og trykkeren*, 1-2, Oslo 1942-1945.
- Nielsen, L.: *Den danske bog. Forsøg til en dansk boghistorie fra den ældste tid til nutiden*, 1941.
- Nyerup, R.: *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tider*, 1-4, 1804.

Rian, Ø.: *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*, Oslo 2014.

Rosted, J.: *Indbydelses-Skrift*, Christiania 1800.

Schrøter, J.F.: *De ældste trykte almanakker og kalendarier i Norge, Boken om bøker*, 1, Oslo 1926.

Sommerfeldt, W.P.: *Fra Tyge Nielsson til Emil Mostue, Boken om bøker*, 6, Oslo 1944.

Statholderskabets Extraktprotokol 1642-1650, 1-2, Kristiania 1903-1906.

Suhm, P.F.: *Samlede Skrifter*, 1-16, 1788-1799.

Øverland, O.A.: *Den norske bogtrykkerforening 1884-1909*, Kristiania 1909.

SUMMARY

ERNST BJERKE: *A Danish-Norwegian provincial press. New perspectives on the establishment of the first printing press in Norway*

It is often stated as a matter of fact that Norway, independent only since 1814, was one of the last European countries to have its own printing press. That a press was finally set up in Christiania in 1643 is usually ascribed to the private initiative of the prolific theologian Christen Bang. However, Norway was at the time a province of Denmark, whose centralized government did not allow the establishment of provincial presses until the early 17th century. The first press in Norway must be viewed as one of a number of permanent presses set up in the provinces at this time. Furthermore, the decision to allow a press in Christiania is clearly connected with the foundation, a few years earlier, of a gymnasium, an academy of sorts, in connection with the old cathedral school. There are several examples of presses connected with institutions of learning in Denmark, and Christiania, with its gymnasium, conforms to this model.

While Bang may have invited the first printer to establish his press in Christiania, he could not have done so without the express permission of central government, and were it not for the gymnasium, the printer would not have found work. Christiania's first printer became entangled in a lawsuit against his patron and left town after only one year. When it came to appointing a successor, the sources reveal that government, both locally in Christiania and centrally in Copenhagen, took firm charge, in order to provide the press with tenable conditions. The printer was provided with a fixed wage, and there is even reason to believe that the Christiania press was exempted from centralized censorship in Copenhagen.

The Christiania press ought not to be considered as one of the last national presses to be established in Europe (its influence, anyway, never reached far past Christiania's walls), and not as the accomplishment of one private individual. It was in fact one of the earliest provincial presses in the Danish state, established as part of a general expansion of institutions of learning undertaken by the state at that time.